

Summary

The further development of Academician L. V. Shcherba's views as for syntagma is presented in the article. The question of syntagma's role in the speech organization is highlighted. Special attention is paid to the syntagmatical structure of the speech, grammatical and meaningful connections and relations.

Keywords: syntagma, syntagmatical structure, grammatical key word, grammatical intersyntagmatical connection, meaningful intergrammatical connection, mediated meaningful connection, associative connection.

УДК 81'37:82–994

Ткачук Н.О.,
аспірант,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА АРХЕТИПОВИХ ТВАРИННИХ СЛІВ-СИМВОЛІВ У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Дослідження функціонування слова-символу в тексті, його впливу на контекст та, навпаки, здатності тексту впливати на формування символічного значення слова чи словосполучення, вивчення прирощених смислів, здатності слів розвивати символічне значення на основі одного зі значень чи навіть компонентів семантичної структури слова-несимволу відкриває широкі можливості для вивчення прихованого змісту слова, нових засобів образотворення і розвитку у слові нових додаткових значень, інтерпретації тексту.

Архетипові слова-символи – це лексеми, що стають символічними знаками не лише для окремого індивідуума, а й для значної частини людства. Такі слова-символи відзначаються близькою чи ідентичною семантикою в переважній більшості або й у всіх мовах і культурах. У мовному плані функціонування символів виявляється в тісному зв'язку семантичного наповнення слова зі своїм архетипом, тобто з початково сформованою ще на підсвідомому рівні моделлю.

Символічність припускає безліч значень, обрамлених загальною ідеєю. Виходячи з даної загальної ідеї, кожна людина може відкрити для себе в символі нове значення. Отже, символ, у своїй потенції, володіє нескінченним числом значень, тобто символ володіє властивістю трансфінітності. Проте, не дивлячись на те, що ми можемо розкласти символ на складові його частини і раціонально їх описати, сам символ виник несвідомо, бо явище символізування, символічного уявлення і опису світу, генетично закладене в несвідомих структурах мозку.

Фольклор як невід'ємна частина національної культури відзначається надзвичайним багатством символів, а особливо замовляння, як один з його жанрів, тексти яких характеризуються стійкістю, закритістю, специфічно національною символікою, тісними зв'язками з обрядами.

Саме на матеріалі текстів замовлянь ми і пропонуємо дослідити семантику архетипових тваринних слів-символів як периферійних репрезентантів основоположних міфологем буття “вогонь”, “вода” та “кров”.

У замовляннях на кров присутність тваринної символіки є досить численною, як кількісно, так і якісно, оскільки істоти належать до різних тваринних царств.

Символ півня. Птах належить до верхнього царства світу. У першу чергу із кров'ю його поєднував колір:

“Злетів півень на камінь, крилами махає: чорний камінь, не движись, християнська кров, остановись <...>” [8, 54].

Сам червоний колір у замовляннях безпосередньо пов'язувався з кров'ю. Кольором своїм і життєвою силою кров зіставлялася, поєднувалася із вогнем та сонцем. Беручи це до уваги, можна побудувати таку схему: півень–червоний колір–кров–сонце–вогонь. Тому жертви, які приносили Сонцю і Вогню (втіленим богам), були кривавими. Дослідники висловлювали думку, що тільки з солярним культом були в усьому світі пов'язані криваві людські жертви.

Червона барва, як часткове уособлення сонця, означає принцип плідності та відтворення в природі. Тому у багатьох народів шлюбний ритуал супроводжувався принесенням у жертву півня, а також питтям його крові. Символ тут набуває потрібного значення: червоний колір самого півня – колір крові – колір сонця (у багатьох народів, наприклад вавилонців, півень був символом сонця).

“У Богемії, зараз же після вінчання, ідуть на велику площу, де батьки дають *plampatchebi* (чи *thalame* – бояринові, шаферові) півня: він прив'язує його до дерева, співає і танцює навколо нього. Потім він кричить: “Під вільним небом кров освятить цей шлюб!” І всі повторюють: “Кров його освятить, освятить <...>”. Боярин обертається ще тричі на каблуках, махає на два рази шаблею, а за третім разом зрубує голову півневі і <...> окроплює кров'ю молодих, потім присутніх” [10, 261].

Особливе ставлення до півня зумовлюється й тим, що люди вірили, що у певних тварин не може вселитися злий, нечистий дух – це голуб, півень і вівця. Тому ці істоти виступають безсумнівними очисними, захисними і лікувальними символами.

Із загадки “З білого каменя родиться, увесь світ будить” (Півень) [7, 107] постає й місце звідки з'являється півень – білий камінь, тобто центр Всесвіту, священне місце, то й птах священний. Тому півень замовлянь – вартовий “правильного”, космічного, а не хаотичного часу (отже, й світобудови). Недаремно хтонічний антисвіт хвороб описується як світ “*де кури не запівають, де люди не зачувають*”. З часовою впорядкованістю пов'язані і кольорові атрибути півня: чорний – нічний, опівнічний; сірий – досвітній; червоний – ранкової зорі; білий – сонячного саява. За цими ознаками півень співвідноситься з конем.

Символ коня. Кінь – це теж священна тварина, символ Сонця. На коні завжди їздив верховний бог, а згодом якась значна постать. Причому всі вершники без винятку – персонажі з символікою верховенства, первинності, царственності, повновладдя. Космічне й центричне місце коня – посеред моря, поля або в зв'язку з каменем – космоцентричним олтарем язичницького світу.

Їхав Юрій на білім коні <...> [8, 121].

Їхав Ілля на коні, тяг ноги по землі, ноги підняв, кров уйняв. [8, 129].

Їде старець сірими лошадыми – остановись руда [6].

Їхав через поле Михайло-Рихайло на білому коні із гострим мечем <...> [10, 261].

А ось і сам кінь безпосередньо впливає на кровотечу:

<...> кінь біжить, аж камінь січе; да буде проклята кров, котра потече! [8, 67].

У Водана був восьминогий кінь. Був і водяний кінь. Згодом з'явилися вірування, що на білім коні їздить Смерть [1, 145].

За кольорами розрізнявся кінь білий – зорі, червоний – дня, сонця, чорний – ночі, а сірий – звісно посередині між білим і чорним, тобто передсвітанковий. Звідси і застосування, наявність того чи іншого коня у різних типах замовлянь, залежно від хвороби, що треба вилікувати і пов'язана з нею частина доби.

Кінь одночасно втілював світлий початок і хтонічні сили тьми. У східних слов'ян було повір'я, що білі чудо коні були впряжені в золоту колісницю і на них сонце об'їжджає вдень небозвід. Найрхаїчніший образ слов'янської міфології, пов'язаної з конем – це Змієборець – представлявся вершником на білому коні [4, 192]. Тобто, наймогутнішим і найдієвішим був саме білий кінь: подвійна символічність: очищаючо-захисна магія білого кольору і священність коня.

Досить часто кінь, як оберег, постає у весільній символіці. Його використовували у якості викупу за наречену. Також коней і кобилиць прив'язували коло приміщення, де молоді проводили першу шлюбну ніч [2, 298].

Те, що цю тварину поважали, берегли і дійсно вважали за магічну, демонструє нам наявність спеціального замовляння на кров саме для коней:

Ішов красний пан, ніс води збан, пан поваливсь, збан розбивсь, вода розлилася, у сірого коня кров уйнялася. Текло три ріки під калиновий лист: перва водяна, друга молочна, третя кровава; я водяну ізоп'ю, а молочну споживу, а кроваву іспиню, із сірого коня кров ізгоню. Летів чорн ворон із-за крутої гори, сів у сірого коня на крижі, з крижи на спину, а з спину на гриву, з гриви додолу [9, 37].

Слід звернути увагу, що для замовляння такої крові використовуються ті ж самі символи, що і для замовляння крові у людей.

Кінь – це герой замовлянь, який мало чи не єдиний (як і півень), має протиставлення за родовою приналежністю: кінь – кобила:

Бог кобилу мечем січе, кров не тече, – так і ти, руда, не йди <...> [8, 65].

Символ змія. Ставлення до змія у фольклорі двозначне: він одночасно належить і до “світлої” і до “темної” сторони Всесвіту. Ось, наприклад, замовляння:

На синьому морі лютий змії реве. – “Чого ти, лютий змію, реवेश?” – “Бо нема мені чим дітей годувати.” – “Йди, лютий змії, в Іванів двір і візьми од раба божого Івана, молитвенного і хрещеного, люту кров, і будеш мати, чим дітей годувати!” [8, 68].

Тут змії “лютий”, “реве”, тобто поганий, уособлює щось вороже, але разом з тим саме він і виліковує хворого. Наступне замовляння також постає двопланово і невизначено:

Їхав через поле Михайло-Рихайло на білому коні із гострим мечем через афтитине поле, а на тім полі там білий камінь лежить, а під тим каменем

Агипа-цариця лежить і вись гад. Там став Михайло-Рихайло її сікти, рубати і по тім каменеві кров її мазати [10, 261].

Замовляння ґрунтується на змієборчому мотиві, але Агипа-цариця знаходиться у центрі Всесвіту. А її кров треба “мазати” по камені білому, щоб цією умовною дією ніби подвоїти лікувальну силу слова.

Традиційне поєднання в образі змії фалічної символіки і родючого земного жіночого начала втілює акт злиття, покликаних забезпечити оновлення і вічне життя природи.

З погляду космогонічних уявлень гади символізували підземний світ і розташовувалися біля коріння Світового дерева (на синьому морі, на острові, на камені, на дубі або під дубом), втілюють енергію хаосу і руйнування, що таїться в глибинах космосу. Така концентрична модель являє собою найдавнішу “структуру світу”. Звідси й міць, і монументальність змієвого царства. Але разом з тим царство це вже й для світу замовлянь виглядає як особливо “неправильне”, хаотичне. Тому ж воно постає як “рідний хаос” космосу замовлянь. Саме для змія, змієвого царства, зміїних символів типовим є повне змішання навіть кровноязичницького протиставлення “користі”–“шкоди”. Змій і помічник, і шкідник; точніше, він персонаж тієї культурно-світової епохи, коли це протиставлення ще чітко не викристалізувалось. Перехід змія на “погану”, “лиху” сторону спричинила християнізація язичницьких символів.

У східних слов'ян існувало повір'я, що змія, яка сім років не чула людського голосу або не бачила сонячного світла, перетворюється на літаючого вогнедихаючого Змія.

Про захисні і добрі якості змія розповідається у одній язичницькій слов'янській легенді, де змій рятує людство від явної смерті. “Земля плавала по поверхні Світового Океану. І щоб вона не тонула, Бог створив Триголового змія, який згорнувся кільцем під горою Триглав, що на острові Руян, бо вся земля у той час і була одним тільки цим островом, і своїм тілом підтримував Землю на плаву. Згодом за неповагу один до одного Бог покарав людей: послав два божества: бога моря Водана і бога ураганних вітрів Вія. Незабаром вся земля виявилася затопленою, окрім найвищої гори, це була Священна гора, Триглав. Уцілили лише ті, хто встиг забратися на неї. Якось Бог гриз горіхи з свого небесного саду і шкаралупа впала вниз і прямо біля цієї гори. В неї залізли всі ті, хто був на горі в цей час, і поплили по хвилях морських, як на кораблі. Побачивши це Біс вирішив довершити справу по знищенню людей на Землі: підплив знизу під цей стародавній ковчег і прогриз в дні його отвір. Але всіх врятував Змій: він своєю головою, як пробкою, закупорив діру – з тих пір змія для слов'ян – тварина священна, за вбивство змії винному загрожувала смерть, навіть якщо вбивство було ненавмисним” [1, 15–17].

Так і у багатьох міфологіях світу змія бере участь при створенні світу або періодичному його руйнуванні і відтворенні заново: в африканських племенах існує міф про те, що змія – це перша створена істота. Голова її досягала небес, а хвіст знаходився у воді під землею. Бог розділив її на сім частин, з яких створив землю і

все живе. Індуїсти вірять, що у водах світового океану мешкає тисячоголовий змії Шеша і в кінці кожного періоду всесвіту вивергає спалююче його полум'я.

Можемо зробити висновок, що змії найдавніша тварина на землі, у багатьох народів існував особливий культ шанування змія. Але з приходом християнства усіх язичницьких богів, тотемів намагались знищити або хоча б додати їм негативного забарвлення.

Змії – хранителі цілющих трав, тому в міфологічних уявленнях багатьох народів світу змії вважались символом лікування [4, 151].

Символ вовка. Образ вовка пов'язують зі світом мертвих, нечистою силою. Німецький вервольф і слов'янський вовкодлак – злий, кровожерний дух в образі вовка; це людина-перевертень, що нападає вночі на людей і худобу. Згідно міфологічним уявленням слов'ян, затемнення відбувається тому, що вовки з'їдають місяць або сонце.

Також слов'яни вовку додавали риси хтонічної істоти. За легендою він був виліплений бісом з глини або вирізаний з дерева. Хоча вовк належав до світу нечесті, він в той же час перешкоджав її розповсюдженню, зокрема знищував бісів.

Вовк був втіленням сил хаосу, що руйнують порядок і знаменують кінець світу [4, 76].

Спочатку те, що вовки крали худобу зі стад, вважалось ознакою майбутнього успіху і достатку господаря, як своєрідна жертва. Іноді в цих цілях господарі самі спеціально залишали тварин на поживу вовкам.

Зуби, кігті і шерсть вважались у слов'ян оберегами від злих чар і хвороб. Вовчий хвіст носили при собі від хвороб і порчі; а знахарі могли використовувати його, разом з лапками для ворожби і чародійництва [11, 186]. Напевно, що саме такі витоки має наступне замовляння:

Біжить вовк підняв хвіст, а йому підрізали, пішла кров <...> [6]. У цьому тексті дія відбувається за протилежністю: у вовка кров пішла, а у людини – навпаки перестала.

Символ ворона. У східних слов'ян ворон мав зв'язок із стихією вітру, небесної грози. За повір'ям, приносив бурю на своїх крилах. Вважалось, що ворон живе 300 років і володіє таємним знанням. Здобуває мертву і живу воду для героя. Передвісник смерті. Смерть може приймати його вигляд: наприклад, ірландська богиня війни і руйнування Бадб часто приймає вигляд ворона, і її поява в такій личині провіщала смерть. В християнстві ворон – це проклятий птах, оскільки, коли Ной після закінчення потопу відпустив першим ворона, він не повернувся [4, 82].

Він так само міститься в концентричній моделі світу: море – камінь на ньому. Ворон пов'язаний із соколом, щоправда сокіл асоціюється з перемогами над уроками, лихим впливом, а ворон – з зупиненням кровотечі. Вони являють певну символічну опозицію, а може, й еволюцію. Справа в тому, що ворон давніший і універсальніший від сокола в символічному словнику народів світу. Ворон – шаманський міфознак: вороняча атрибутика в шаманських вбраннях, постійна присутність в міфах народів

євразійської Півночі, Сибіру, індіанської Америки свідчать про виняткову стародавність цього міфогероя. Він амбівалентний, як і весь шаманський світ.

У пізніших епічних піснях і баладах ворон постійно фігурує в ситуації “воронячого бенкету”: розтинання мертвого тіла, що становило колись частину жрецького обряду. Частки жертви тіла ототожнювали з частинами світу, і це знаменувало подолання космічного хаосу та встановлення гармонійного світового ладу. Поїдання частин тіла жертви також ритуальне: життєва сила, взята у жертви, “малого космосу”, врятовується від зникнення у небутті [5, 222]. Саме це робить ворон у міфі: таким чином, він – магічний жрець, який вершить головний світовий ритуал. Сідаючи на мертвого, випиваючи кров, тобто знищуючи життя, він його продовжує. Аналогічно в замовлянні: сідаючи на коня, ворон зупиняє кров, отже, також продовжує життя: *“Летів чорний ворон із-за крутої гори, сів у сірого коня на крижі, з крижі на спину, а з спину на гриву, з гриви додолу”* [9, 37].

Таким чином, ворон – не “поганий” і не “добрий”, а двозначно-перемінний птах язичницької архаїки.

Символ орла. Орел – царственный володар небес. Був атрибутом німецького бога Водана, а також верховного олімпійського бога Зевса, який сам іноді приймав вигляд орла. Добрим знаком вважалася поява ширяючого орла над військом.

Орел у замовляннях – персонаж немовби проміжний між соколом і вороном: *“Летів орел через море, спустив крило, заткнув жерло <...>”* [9, 29].

Символи барана, вівці. Вони так само магічні персонажі. Баран зображується в замовляннях з великими рогами – атрибут чаклунства і верховенства: *“Ішов баран з крутими рогами густими лозами. Іскрить руно та заткни жерело”* [9, 34].

Овечка “безребра” – ця неповнота є магічною відзнакою (порівняємо з одноокими, однорукими і т.п. магічними героями у міфах). Така овечка живе “коло моря”, в “неможливому” світі: *“<...> коло синього моря безребра овечка стояла <...>”* [9, 36].

Символи корови, вола. Корова і віл – також мешканці не садибного стійла, а магічного простору, нерідко простору “неможливого”, простору “навпаки”. Такою є “кістяна” корова з кістяним молоком у кістяному царстві: *“<...> Ішла кістяна баба з кам'яної гори, з кам'яною дійницею до кістяної корови. Коли з кам'яної корови молоко потече, тоді і раба божого кров потече”* [8, 70]; *“Іхав чоловік по каменю орати каменями сохами, каменями волами і наорав каменю, і насіяв роженьки. Як роженькі не зойти, так із мого сустава крові не пойти”* [9, 35].

Можна припустити, що корова (віл) у найдавнішій язичницькій свідомості ототожнювалась із певним первісним, могутнім, але ще “нічним”, невпорядкованим станом буття (наприклад, порівняємо з священною коровою в давньоіндійських культурах; викрадення стада у “хтонічної” чарівниці Медб в давньоірландських сказаннях; численні слов'янські, зокрема українські загадки, де корова розглядається як ніч і вселенське “давновпорядковане” начало, як-от: “чорна корова весь світ поборола”).

Отже, в тваринній символіці замовлянь розрізняються тварини як об'єкти замовлянь і тварини як суб'єкти замовлянь. В досліджуваних нами текстах наявна

друга група. Вона досить замкнена, піддається підрахунку, а кожен з її членів передусім символічний, і лише в другу чергу – більш-менш реалістично описаний: *кінь, корова, віця, півень, орел*. Вони самі включені в космос замовлянь, вони “там”, а не “тут”, хоч “звідти” впливають саме “сюди” (порівняємо корову та бджолу: обидві дуже поширені як об'єкти замовлянь – на молоко, на мед, – але корова існує в самому космосі замовлянь, тоді як бджоли в ньому нема). У замовляннях символізуються передусім дикі тварини; особливо виразно символізовані птахи та плазуни: представники двох повновладних царств – верхнього і нижнього; так, навіть серед домашніх птахів немає жодного, позбавленого символічних рис. Замовляння як “всесвіт”, як “світ у собі” явно давніші від їхнього утилітарного застосування: “цей всесвіт був створений, імовірно, ще мисливською, а не вигінно-скотарською і, тим більше, не “садибною” свідомістю [3, 230]”; звідси й така ієрархія, коли звір важливіший за людину, хижаки важливіші від травоядних, лісові звірі важливіші, ніж приручені. Анатомічний, покомпонентний опис, птахів і тварин у сакральних текстах, виділення найбільш магічних частин тіла завжди сигналізує про священність і чудодійну міць персонажів.

Література

1. Бычков А. А. Энциклопедия языческих богов (мифы древних славян) / А. А. Бычков. – М. : Вече, 2001. – 398 с.
2. Жульен Н. Словарь символов / Н. Жульен. – Челябинск : Урал-ЛТД, 1999. – 465 с.
3. Кондратов А. М. Как рождаются мифы XX века / А. М. Кондратов, К. К. Шилик. – Л. : Лениздат, 1988 – 176 с.
4. Мифологический словарь : боги, герои, духи. – Смоленск : Русич, 2000. – 461 с.
5. Новикова М. Коментар (прасвіт українських замовлянь) / М. Новикова // Українські замовляння. – К. : Дніпро, 1993. – 306 с.
6. Родинні записи Лукомської О. К. (записані Ткачук Н. О. у с. Любашівка Одеської області, 2002).
7. Славянский фольклор : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 375 с.
8. Українські замовляння. – К. : Дніпро, 1993. – 305 с.
9. Українські чари. – К. : Либідь, 1992. – 96 с.
10. Шалак О. Міфологема крові в українському фольклорі / О. Шлак // Матеріали до української етнології. – К. : Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ, Асоціація етнологів України, 2004. – Вип. 4 (7). – С. 63–67.
11. Шапарова Н. С. Краткая энциклопедия славянской мифологии : около 1000 статей / Н. С. Шапарова. – М. : АСТ, 2001. – 623 с.

Анотація

У зв'язку з актуальністю досліджень у сучасній лінгвістиці функціонування символів у тексті, їх впливу на контекст і, навпаки, здатність тексту впливати на формування символічного значення слова, вивчення прирощених смислів, здатності слова розвивати символічне значення на основі одного зі значень або навіть компонентів семантичної структури слова-несимвола у даній статті представлений аналіз семантики архетипних звіринних слів-символів на матеріалі текстів українських лікувальних замовлянь.

Ключові слова: семантика, слово-символ, замовляння.

Аннотация

В связи с актуальностью исследований в современной лингвистике функционирования символов в тексте, их влияния на контекст и, наоборот, способность текста влиять на формирование символического значения слова, изучение приращенных смыслов, способности слова развивать символическое значение на основе одного из значений или даже компонентов семантической структуры слова-несимвола в данной статье представлен анализ семантики архетипных животных слов-символов на материале текстов украинских лечебных заговоров.

Ключевые слова: семантика, слово-символ, заговор.

Summary

In connection with an urgency of researches in modern linguistics of functioning of symbols in the text, their influences on a context and, on the contrary, ability of the text to influence on formation of a symbolical word meaning, studying of word ability to develop symbolical meaning on the basis of one of meaning or even components of semantic structure of a word-nonsymbol in given article there are the semantics analysis archetype animal words-symbols on a material of texts of the Ukrainian medical spells.

Keywords: semantics, a word-symbol, spell.

УДК 811.111'25:811.161.2

Орищенко Т.А.,

здобувач,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВІДТВОРЕННЯ ВИГУКІВ ЯК СЛІВ З РОЗМИТОЮ СЕМАНТИКОЮ У ХУДОЖНЬОМУ ПЕРЕКЛАДІ

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасному перекладознавстві вже достатньо досліджені питання перекладу повнозначних слів, тоді як проблема перекладу неповнозначних слів із розмитою (дифузною) семантикою вивчена ще зовсім недостатньо. Вивченням неповнозначних слів, а саме перекладом українських часток англійською та французькою мовами, займалася Б. М. Колодій [7], Ю. М. Козлов [6] досліджував проблему перекодування (перекладу) неповнозначних лексичних елементів у літературно-розмовному мовленні. Шляхи знаття дифузності вигукової лексики ще не були предметом дослідження в перекладознавстві. При перекладі постає проблема точного визначення функціональної семантики того чи іншого вигуку, а отже й правильного вибору його прямого або варіантного відповідника, хибне визначення яких, може призвести до перекладацької помилки. І. Н. Василюк визначає дифузю значення як “семантичну структуру, в якій слово-знак означає розширений до невизначеності сигніфікат та називає багаточисельні конкретні, але такі, що співвідносяться у свідомості людини, референти” [2, 10]. Специфіка вигуків, як відомо, полягає в безпосередньому вираженні почуттів.

Метою нашого дослідження є виявлення прийомів знаття дифузності під час перекладу та відтворення функціональної семантики вигуків у перекладі.

Завданням запропонованої розвідки є з'ясування контекстуальних ключів, що допомагають зняти дифузність вигукової лексики та виявити ті емоції, які виражає вигук у даному контексті.